

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Н. І. Бацак

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК
ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ ПІВНІЧНОГО
ПРИАЗОВ'Я (XVIII - XIX ст.)

До 220-річчя утворення Маріупольської
грецької громади

Київ 1998

Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII-XIX ст.). - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. - 58 с.

У праці розглядається становлення і розвиток системи освіти кримських греків після переселення до Північного Приазов'я. Показана роль елліністичних традицій у формуванні національної школи в Маріуполі і грецьких селах у першій половині XIX ст., а також висвітлено негативний вплив русифікації в галузі культури і освіти, що спричинився до ліквідації національних навчальних закладів маріупольських греків наприкінці XIX ст.

Бацак Наталія Іванівна - молодший науковий співробітник Інституту історії України

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор),
О.І.Ганжа (відповідальний секретар),
О.І.Гуржій, В.М.Даниленко,
М.Ф.Дмитрієнко, В.С.Коваль,
М.В.Коваль, Н.А.Шип, І.С.Хміль.

Набір та редагування автора.

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією
обов'язкове

ВСТУП

На сучасному етапі становлення української державності, в умовах надзвичайно складних політичних, соціальних і культурних процесів має місце певне відродження етнічних спільнот нашої багатонаціональної країни (її громадянами є представники більше 120-ти етносів). Сучасний склад населення України, особливо її південного регіону, найбільш активно формувався починаючи з кін. XVIII ст., коли колонізація південноукраїнських земель, прискорення їхнього демографічного та економічного розвитку стали одним з пріоритетних напрямків державної політики царського уряду. Одним із наслідків здійснення цієї політики було виникнення 220 років тому найбільшої на території нашої держави грецької громади, що сталося в результаті переселення частини кримських греків до Північного Приазов'я.

Найчисленніша еміграційна хвиля за всю багатовікову історію грецької колонізації Півдня України була безпосередньо пов'язана з визначними історичними подіями другої половини XVIII ст., обумовленими зовнішньою політикою Російської імперії стосовно Османської Порти в умовах загострення так званого «східного питання» та підйому національно-визвольного руху підкорених Туреччиною християнських народів, посиленням

Нашадки кримських переселенців в наш час складають основну частину - 90 тис.чол., або 84,9% - всього грецького населення країни.

російсько-турецької боротьби за чорноморське панування (війна 1768-1774 років). Переселення у 1778-1779 роках значної частини кримських греків в межі Новоросії було підготовлене укладенням Кючук-Кайнарджійської угоди 1774 р., за умовами якої Крим набув незалежності від Порту і перейшов під протекторат Росії. Кримські греки-переселенці утворили в Приазов'ї етнічну громаду, яка в нових політичних і економічних умовах дістала можливість заснувати і розвинути на новому місці господарство і торгівлю, зберегти свою культуру і духовність, корені яких сягнули глибоко в історію тисячоліть.

1. Національні освітні традиції греків у Криму як фактор збереження етнічної самобутності. (сер. I тис. до н.е. - кін. XVIII ст.)

З античних часів греки колонізували південні українські землі. Стародавні грецькі поліси (Тіра на південному березі Дністра, Ольвія в гирлі Бугу, Херсонес, Феодосія та Пантікапей в Криму та ін.) з середини I тис. до н.е. були відомими серед європейських і середземноморських країн як центри високорозвинутої античної, а згодом греко-візантійської культури. Етнічний склад античних міст Північного Причорномор'я становили переважно греки-переселенці з Малої Азії, Аттики і Гераклеї Понтійської.¹ Їхні нащадки, що становили переважну більшість населення полісів, зберігаючи добре розвинену національну самосвідомість, впродовж декількох століть існування в оточенні

кочівників запозичили з чужинницьких культур елементи одягу і побуту. Проте, будучи носіями надзвичайно високої культури, зуміли зберегти, хоч і не зовсім чисту, грецьку мову, добре знали літературну спадщину своєї прабатьківщини.²

В другій половині IV ст.н.е. більшість держав-полісів внаслідок численних навал кочових племен прийшли у занепад і в 70-х роках IV ст. остаточно втратили своє значення. Еллінський елемент поступово асимілювався, розчинившись серед більшості варварського населення півострову. В період середньовіччя продовжували своє існування - вже як візантійські володіння лише Херсон (або Корсунь) і Пантікапей.³

Візантизації Південно-Західного Криму сприяла християнізація населення цього регіону у III ст. У VIII - IX ст., за доби іконоборства, грецьке населення Криму поповнилося в зв'язку з численною еміграцією іконошанувальників, з Візантії. Відомо, що все християнське населення Таврії (греки, готи, алани та ін.) об'єднувалося у православні єпархії Херсонську, Босфорську і Фульську. Власне візантійські володіння в південно-західному Криму збігалися з територією Херсонської єпархії. В кінці VIII на початку IX ст. в Тавриці утворились ще дві християнські області Готська і Сугдейська.⁴ Поступова «ромейзація» християнського населення півострову протікала шляхом запозичення мови і культури Візантії. Етнокультурна інтеграція різноманітних груп населення активно відбувалася в середньовічному князівстві Феодоро. Саме це

населення утворило основу етносу, що згодом став відомий як «кримські греки».⁵

У XIII ст. Крим став об'єктом експансії з боку Золотої Орди та Венеціанської і Генуезької республік. Наприкінці століття на півострові виникло золотоординське татарське намісництво, а в 1457 р. Крим було інкорпоровано до складу васальних володінь Оттоманської Порти. Під час татарсько-турецького панування, у XIII - XVIII ст., грецьке населення ханства займалось, головним чином, торгівлею, а в селах рільництвом, скотарством та садівництвом. Впродовж п'яти століть грецький етнос знаходився під чужорідним впливом ісламської культури у сфері духовного й економічного життя. В умовах підвищеного політичного, національного, економічного і релігійного тиску вплив турецько-татарської культури особливо посилювався. Найактивніше цей процес відбувався в південно-західній частині Криму, у тих містечках і селищах, де греки жили сумісно з татарами й склали кількісну меншість. В цих районах за три століття грецька культура зазнала найбільших втрат: греки перейняли не лише звичаї, але й мову татар, утворивши, таким чином, субетнічну тюркомовну групу греків-урумів (на відміну від греків-румеїв, що говорили більш чистою грецькою мовою).⁶

Для представників обох субетнічних груп була характерною широка і всебічна етнічна асиміляція,

---

* Етнічна неоднорідність кримських греків збереглася після їхнього переселення в північноприазовські землі до нашого часу.

що знайшла свій вияв у перейманні греками татарського способу життя і господарства, традицій будівництва житла, устрою побуту, харчування, елементів одягу, а також в поступовій мусульманізації культурних звичаїв та обрядів.⁷ Серед населення кримських міст і поселень сумісного проживання греків і татар були розповсюджені етнічно змішані шлюби, існували факти прийняття греками мусульманського віросповідання.⁸ Навіть традиційна греко-візантійська християнська обрядовість зазнала впливів мусульманської культури і значно змінилася, набувши оригінальних рис, що відрізняли церковні відправи і обряди кримських греків від обрядовості, звичайно властивої східно-християнській культурній традиції.⁹

За таких обставин величезне значення для збереження греками своєї автентичності і поширення греко-візантійської культурної традиції набули культурно-релігійні контакти кримських греків із закордонним еллінським світом та діяльність православних монастирів на території півострову (Св.Феодора Стратілата і Св.Івана Предтечі поблизу Бахчисарая, Св.Георгія неподалік від Балаклави, Успенського скиту в Маріамполі)¹⁰ та храмів, зведених на честь християнських святих в містах і більшості грецьких селищ.

Широкі торговельні зв'язки греків Криму з грецьким світом Константинополя, Афону, Малої Азії, Балканського півострову також сприяли збереженню національно-культурних цінностей та збагаченню грецької мови в Криму. У XVII-XVIII ст. грецьке купецтво, зосереджуючи в своїх руках

найбільш важливу частину промисловості і торгівлі півострову, перебувало в постійному діловому і особистому спілкуванні з закордонними греками, брало активну участь у торговельному обігу між Кримським ханством і ринками Константинополя, островів Архіпелагу, Смирни, Трапезунда, усього Анатолійського узбережжя Чорного моря, підтримувала тісні зв'язки з колоніями на території Російської імперії, зокрема ніжинською.¹¹ Величезна кількість закордонних греків-купців і моряків з різних куточків еллінського світу постійно прибувала до Кримських портів, здійснюючи на півострів імпорту бавовни, шовку, тютюну, вовняних виробів, вин, олії, коштовностей, фруктів, солодоців тощо. Зі свого боку, грецькі торговці Криму активно експортували за кордон вовну, хутряні і шкіряні товари, сало, сіль, рибу, кав'яр, мед, вина, нафту, віск, коней, зерно тощо.¹² Спілкування представників грецького купецтва, власників і капітанів кораблів, членів корабельних команд Кримського півострову протягом століть з населенням найбільших культурних центрів еллізму сприяло не лише збереженню, але розвитку і постійному збагаченню мови кримських греків завдяки проникненню в її субстрат нових елементів живих північно- і східногрецьких (малоазійських) димотичних говорів, набуттю нею спільних з іншими еллінськими діалектами рис.

Одним із суттєвих факторів збереження і поширення грецької культурно-релігійної традиції і мови на Кримському півострові за часів турецько-татарського панування було шкільництво. Поширення еллінської освіти в Криму

здійснювалось письменними особами з духівництва в невеличких школах при монастирях та деяких храмах. За висновками відомих дослідників минувшини, що базуються на певних, пізніше втрачених, документальних матеріалах, в Кримському ханстві існували досить дієві початкові школи.¹³ На чолі просвітницької справи грецької громади стояли призначені на Готсько-Кафську митрополічу кафедру ієрархи з Константинополя, серед яких було чимало освічених людей. Митрополити, що уособлювали найвищу духовну і політичну владу серед християнського населення Криму, взявши за взірець еллінські училища Анатолійського грецького світу та Афону,¹⁴ дбали про влаштування своїми парафіями в містечках і селах національних шкіл, які поширювали б серед греків рідну мову і слово християнської віри. Митрополити призначали на посади вчителів, затверджували обраних громадами шкільних попечителів і були відповідальними за весь процес навчання й виховання перед константинопольським патріархом.

Утримувані на кошти міських і селищних громад, грецькі парафіяльні і монастирські школи були малочисленими. В них вивчались, головним чином, грецьке читання та письмо, до викладання яких громади залучали вчителів з греків Константинополя й Малої Азії¹⁵ та місцеве духівництво. Не маючи спеціальних навчальних посібників, вчителі грецьких шкіл (як румейських, так і урумських) послуговувалися для викладання закордонними граматиками грецької мови, переробляючи їх з метою адаптації в місцевому

етнічно неоднорідному середовищі. Рукописний примірник конспекту Граматики К.Ласкаріса, датований серединою XVIII ст., що зберігається в фондах Інституту рукопису НБ НАН України ім.В.І.Вернадського (ф. V, №3736), містить навчальні тексти паралельно у двох варіантах грецькому та урумському.¹⁶

Завдяки зусиллям грецьких священників і вчителів кримські школи стали осередками поширення не лише письменності, але самого духу еллінізму, який сприяв збереженню національної самосвідомості, основ етнокультури греків Криму.

Таким чином внаслідок різноманітних культурних й зовнішньо-торговельних зв'язків з грецьким світом Константинополя, островів Архіпелагу, Смирни і Трапезунду, а також завдяки діяльності православних монастирів і храмів та початкових освітніх закладів кримські греки протягом століть існування в іноетнічному оточенні зберегли рідну мову, духовність, звичаї, особливості суспільного устрою й неоціненні традиції народної освіти, які й перенесли з Криму на південно-східні українські землі в кінці XVIII ст.

2. Утворення грецької громади в Північному Приазов'ї, соціально-економічні умови її існування в кінці XVIII - першій половині XIX ст.

Переселення у 1778-1779 роках більшості грецького населення Кримського ханства (понад 18

тис. осіб)* в межі Новоросії відбулося в рамках здійснення політики Російської імперії, спрямованої на «мирне» анексування Криму, і стало першим кроком уряду Катерини II після укладення Кючук-Кайнарджійського миру, за яким Росія здобула право здійснення протекторату над християнським населенням ханства.

Серед причин безпрецедентного за масштабами грецького переселення мали місце, з одного боку - по-перше, здійснення російським урядом глобально-політичних планів так званого «грецького проекту», у відповідності з яким Росія протягом XVIII ст. надавала допомогу християнам-одновірцям, що перебували під турецьким правлінням; по-друге, необхідність закріплення і колонізації новопридбаних південноукраїнських територій, прискорення їхнього демографічного та економічного розвитку; а також прагнення російського уряду ослабити економічні позиції Кримського ханства з метою подальшого його анексування, здобуття таким чином пріоритету на Чорному морі.

З іншого боку переселення в Новоросію і отримання всіх пільг, наданих за російськими законами (1751, 1762 та 1763 р.)¹⁷ іноземним поселенцям - забезпечення величезними земельними наділами, звільнення на тривалий строк від податків, відкривало перед кримськими греками унікальні можливості вільного економічного, госпо-

---

* Згідно до відомостей О.В.Суворова (Соколов І. З історії колонізації Маріупольщини. - IP НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Ф.Х. - спр. 14773. - арк. 67), проте різними дослідниками наводиться інша кількість - від 20 тис. (Д.Багалій, Гавриїл (Розанов), С.Серафимов) до 31 тис. осіб (А.Скальковський).

дарського, культурного і національного розвитку в умовах адміністративної, судової і конфесійної автономії серед одновірного населення.

Акція переселення греків з Криму пройшла в руслі однієї із хвиль еміграційного руху греків в межі російської імперії, який тривав впродовж XVI - першої третини XIX ст. В результаті початкового етапу цього руху, у XVI-XVII ст., виникли перші грецькі громади у Львові, Острозі та Ніжині. Протягом XVIII ст. греки-емігранти з поневолених османами грецьких земель створили в Україні значні компактні поселення, центрами яких стали Одеса, Херсон, Керч, Балаклава, Миколаїв, Київ, Єлисаветград, Ізмаїл, Феодосія, Аккерман, Рені, Кам'янець-Подільський тощо.

Північноприазовська грецька громада за своїми соціальними і етнічними ознаками вирізнялась з-поміж інших колоністських поселень греків в Україні. На відміну від решти грецьких колоній, які утворювалися, головним чином, з числа середземноморських греків, що належали до купецького і ремісничого станів, іноді військових, громада, заснована у Північному Приазов'ї причорноморськими (або «понтійськими») греками (дрібними торгівцями і селянами), національний і культурний розвиток яких тривалий час відбувався на периферії елліністичного світу.

На нових землях кримські греки заснували м.Маріуполь і 20 сіл, що утворили Маріупольський повіт. Частина з них - селища Каракуба, Константинополь, Малий Янісоль, Чердакли, Чермалик, Саргана, Стила, Урзуф, Ялта - створили представники румейської субетнічної групи, решту - Бешево,

Багатир, Камара, Карань, Ласпа, Мангуш, Старий Керменчик, Старий Крим; Улакли і Гнатівка^{*} урумської. Мішаний характер мало населення села Великий Янісоль його заснували представники обох субетнічних груп. Пізніше, наприкінці XVIII ст., з'явилися ще два румейські села Нова Каракуба і Бугас (Волноваха) - та одне урумське - Новий Керменчик; у 1826 р. вихідцями з Туреччини було утворене село Анадоль.

Майже сто років з моменту заснування грецька громада Маріупольщини розвивалась у сприятливих соціально-економічних та політичних умовах, які склалися завдяки особливим правам і привілеям в конфесійному та громадському управлінні, в сфері землекористування, торгівлі, ремісничо-промисловій діяльності та оподаткуванні, законодавчо закріпленим Указом Катерини II 1779 р.

Адміністративна, культурна і конфесійна автономія дозволяла переселенцям покращити своє економічне становище, забезпечила їм можливість національного і культурного розвитку. Врешті особливий економічний статус іноземних поселенців (як греків, так і інших новоросійських колоністів - сербів, німців, болгар, євреїв та ін.) став підґрунтям швидкого освоєння південно-східного регіону України.

Автономія духовного самоврядування маріупольських греків проголошувалася законами

---

^{*} Село Гнатівка було засновано урумським вірменським і волоським населенням Криму, на що вказує і друга назва села - Гюрджі; згодом його мешканці під впливом оточення почали вважати себе греками.

від 14 березня та 21 травня 1779 р.: першим їхнім митрополитом з правом довічного управління став останній кримський митрополит Готсько-Кафський Ігнатій (Гозадінов). Після його смерті місто і 20 грецьких сіл перейшли у відання архієпископа Словенського і Херсонського (лютий 1786-травень 1787 рр.). У 1787 р. на прохання приазовських і кримських греків призначити їм окремого архієрея з греків, знайомого з особливостями їхнього культу і релігійних традицій, при кафедрі Катеринославської єпархії було відкрито вікаріатство під назвою Феодосійської та Маріупольської єпархії. Кафедра вікаріатства з окремими при ній духовною конторою і консисторією знаходилася в кримському містечку Старий Крим. Вікаріатство було створене з метою наблизити церковний устрій греків до загально-російського. Протягом 12 років, які проіснувала вікарна єпархія, до її керівництва залучалися ієреї з росіян та греків позмінно: з чотирьох вікаріїв 2 єпископи Дорофей (Возмолов) (1787-1790 рр.) і Христофор (Сулима) (1796-1798 рр.) були греками.

Порівняно з порядком, який існував за султанськими бератами в Кримському ханстві, де митрополит Готський і Кафський зосереджував в своїх руках не тільки найвищу релігійну, але й адміністративну і політичну владу, в системі церковного устрою Російської імперії духовний владика греків, митрополит (з 1787 р. вікарій) Феодосійський і Маріупольський був обмежений в правах щодо управління паствою: в його компетенції залишалося лише керівництво церковними справами. Громадське самоврядування, представ-

лене Грецьким Судом, мало повну незалежність від духовної влади. У 1799 р. Феодосійську і Маріупольську вікарну єпархію було скасовано, за словами Указу Св.Синоду від 16 жовтня 1799 р., «з огляду на малу кількість в цій єпархії церков».¹⁸ Таким чином, конфесійна автономія приазовських греків проіснувала лише 20 років, після чого в Маріуполі і повіті було введено церковне управління на загальних засадах. З ХІХ ст. в грецькі благочиння повіту стали призначатися священники з росіян та українців (Юрій Чернов в Успенській церкві с.Улакли, Дмитро Барабаш в Миколаївській церкві с.Нова Каракуба, Василь Семенов в Георгіївській с.Чермалик).¹⁹ Нарешті, з 1873 р. богослужіння в усіх храмах м.Маріуполя і грецьких селах стало правитися виключно церковно-слов'янською мовою.

Адміністративна та судова автономія були надані кримським переселенцям лише наприкінці ХVІІІ початку ХІХ ст.: з 1790 р. в Маріуполі обиралася грецька Дума; протягом наступних 8 років в місті були скасовані загальноросійські органи повітового управління нижній земський суд, управа благочиння, поліційне управління тощо; 1807 р. з Маріупольського повіту відокремився автономний грецький округ (з центром в м.Маріуполі) Таганрозького градоначальства. Адміністративна, судова і карно-судова влада в окрузі стала

Маріупольський повіт існував з 1780 р., до його складу входили, крім грецьких сіл, російські, українські та ін. поселення, що потім увійшли до створеного пізніше Олександрівського повіту.

належати Грецькому Суду. Цей виборний орган* служив гарантом громадянських прав та привілеїв мариупольських греків у кріпосницькій Росії. Протягом першої половини ХІХ ст. господарську діяльність і торгівлю грецької громади було захищено від зовнішнього втручання і конкуренції.

3. Культурно-освітній розвиток Маріупольської грецької громади в кінці ХVІІІ - 60-ті рр. ХІХ ст.

Такі умови організації життя мариупольських греків надали можливість вже першому поколінню переселенців в короткий термін самотужки вирішити ряд нагальних соціально-економічних проблем (будівництво житла та господарських споруд, обзаведення реманентом і свійськими тваринами). Не менш важливими були й духовно-культурні потреби переселенців - у 1780-1781 роках в місті Маріуполі і навколишніх грецьких селах були споруджені храми (за браком коштів і часу переважно дерев'яні).²⁰ В середині 80-х років ХVІІІ ст., за ініціативою митрополита Ігнатія Гозадінова, почався збір коштів на улаштування монастиря Св.Георгія.²¹ Однак, після смерті митрополита в 1786 р. архієпископ Словенський і Херсонський, відомий грецький просвітителі Никифор Феотокі, у

---

* Три або чотири засідателі та голова Суду обирались строком на 3 роки; до складу Суду входили також призначені секретар та столоначальники - від шести до восьми (в різні роки) - ДАДО. - Ф. Р-678. - оп.1. - спр.35. - арк.2-5.

благочиння Маріуполя і його округу, припинив здійснення цього задуму на підставі Указу Катерини II про духовні штати (1764 р.),²² що забороняв існування монастирів і пустиней на «власному утриманні». Натомість наприкінці літа 1786 р. архієпископ Н. Феотокі звернувся до Маріупольської грецької громади з пропозицією використати пожертвовані кошти на відкриття в Маріуполі початкового «єлліно-російського училища».²³

У цей період розвитку маріупольської громади одним з найголовніших завдань, яке стояло перед кримськими переселенцями, було надання освіти дітям, аби вони згодом могли стати рівноправними громадянами нової батьківщини. Труднощі, які виникли щодо цього, були надзвичайно великі. По-перше, переважна більшість греків була неписьменною; по-друге, за існуючим в російській імперії порядком, грецька громада мала власними силами, без будь-якої допомоги з боку держави, фінансувати розвиток шкільництва; по-третє, головною перешкодою на шляху освітянської справи була відсутність кваліфікованих учителів, які б володіли не тільки російською і грецькою, але і діалектами мови маріупольських греків.

Отже, в перші десятиліття грецька громада Північного Приазов'я не мала власного освітнього закладу: навчанням дітей займалося, головним

Крім того, улаштування монастирів іноземними поселенцями не дозволялося Маніфестом 1763 р. «О дозволении всем иностранцам, в Россию выезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах» (ПСЗ РИ. - №11880. - Спб., 1830. - Т. XVI. - С. 313-316).

чином, місцеве письменне духовенство, а також спеціальнo запрошувані громадами греки з-за кордону. Так, з 1780 року в м.Маріуполі «для навчання грецьких дітей читати і писати» рідною мовою перебував монах Агафангел (також Агафангелов).²⁴ За наказом Азовської губернської канцелярії йому було призначене з її «митних, для потреб переселених з Криму християн», коштів, щорічне утримання в розмірі 60 крб.²⁵

Діти збирались для навчання у будинках, що належали окремим особам, найчастіше, місцевому купцеві, який наймав вчителя, або у церковному приміщенні. Їхні навчальні справи мали на меті насамперед підготовку молоді до участі в церковних службах.

За таких умов пропозиція архієпископа Н.Феотокі щодо відкриття в Маріуполі першого національного училища була своєчасною і конче необхідною: «...перша рада моя і спонука, ...щоб було улаштоване в Маріуполі училище, в якому всі діти ваїші вивчали б дві мови, еллінську й російську», - писав архієпископ в листі до громадян Маріуполя.²⁶ За задумом просвітителя, училище мало бути доступним для дітей всіх верств і майнових прошарків грецької громади Маріуполя і довколишніх сїл. Найбільш здібні учні отримували б можливість продовжувати навчання у заснованому в 1779 р. у Полтаві архієпископом Є.Булгарі єпархіальному училищі,²⁷ інших навчальних закладах, по закінченні яких передбачав Н.Феотокі - перед молодим поколінням відкрилися б перспективи корисної для маріупольської громади

праці на посадах священників, вчителів, державних службовців тощо.

Задля досягнення цієї мети Н. Феотокі запропонував примножити кількість коштів, внесених греками на монастир, збираючи пожертвування під час богослужінь в усіх церквах та за допомогою спеціально організованих благодійних акцій, а також поклопотатися про гідне приміщення і запрошення кращих викладачів. Відповідальними за цю справу були призначені члени маріупольської громади - протопоп Трифілій Карацоглу та шановані в місті громадяни М. Хаджи, С. Пічахчи, С. Тат і П. Хаджи. Третину прибутків маріупольського соборного Харлампіївського храму архієпископ призначив відпускати на проектоване «елліно-російське училище». На посаду вчителя, за рекомендацією просвітителя, було запрошено монаха Агафангела, який на той час уже близько шести років навчав грецьких дітей Маріупольщини рідної мови і мав великий досвід в цій справі. Щодо необхідного для відкриття навчального закладу приміщення, Н. Феотокі запропонував використати з цією метою один з приватних будинків митрополита Ігнатія Гозадінова, що по його смерті перейшли у власність спадкоємців.²⁸

Розв'язання визначених архієпископом Н. Феотокі питань, пов'язаних з відкриттям початкового училища, тривало протягом серпня листопада 1786 р. Заходи, що вживалися грецькою громадою з метою організації навчального закладу, були традиційними для кримських переселенців. Їх ужиття диктувалося, насамперед, схожістю умов, за яких здійснювався культурно-освітній розвиток

громади як і в Криму, шукаючи шляхів вдоволення культурних запитів, грекам доводилося покладатися лише на власні сили і матеріальні можливості. Однак, перша спроба відкрити в місті національний навчальний заклад видалась невдалою: восени 1786 р. архієпископ Н. Феотокі, під патронажем якого знаходилося майбутнє училище, був переведений до Астрахані, і, таким чином, важливий в історії освіти греків Маріупольщини почин не знайшов завершення.

Протягом перших 30-ти років розвиток просвітницької справи грецької громади гальмувався під впливом багатьох зовнішніх факторів: воєнної кампанії 1806-1812 років, неврожаїв, посух, епідемій смертельних хвороб. Англійський мандрівник Роберт Уелпоул (Robert Walpole) під час свого візиту на Південь Росії змальовував жалюгідний стан м. Маріуполя: «місто прийшло у занепад... будинки брудні й у поганому стані. Дерев'яний базар зруйнований і покинутий...»²⁹ В цей час навчання грецьких дітей відбувалося в невеликих приватних школах, де викладали місцеві письменні священники та спеціально запрошені громадами греки з-за кордону. Так, з 1810 р. в Маріуполі існувало приватне грецьке училище, утримуване купцем Поповим.³⁰ Але такі школи були доступні лише обмеженому колу дітей із заможних родин і, звичайно, не могли задовольнити культурно-освітні запити усіх верств маріупольської грецької громади, що значно зросло за останній час.

В другій половині 10-тих років XIX ст. перед греками невідкладно постала необхідність мати

постійний національний освітній заклад, навчання в якому надавало б його випускникам право вступати до вищих навчальних закладів. В цей час, як відомо, елліністичний світ переживав епоху національного відродження. В Афінах, Константинополі, Янині, на Афоні, в містах Македонії, Епіру, Фесалії і т.д. засновувались національні школи, культурні товариства, бібліотеки, видавництва.³¹ Ідеї національно-визвольної боротьби знайшли відгук в серцях багатьох грецьких патріотів в усьому світі. Атмосфера національного відродження охопила і грецькі громади Росії, в тому числі маріупольську. За підтримкою видатного грецького просвітителя і політичного діяча майбутнього першого президента незалежної Греції, І.Каподістрії (1776-1831), який на той час перебував на посаді радника в царському уряді, маріупольська грецька громада у 1817 р. отримала дозвіл міністра народної освіти кн. Голіцина О.М. (1816-1821) на відкриття грецького парафіяльного училища.³² 15 вересня 1820 р. зусиллями й коштом міської і селищних громад, а також завдяки благодійній діяльності окремих осіб, насамперед відомого добродія, маріупольського дворянина і першого наглядача парафіяльного училища (1820-1848 роки) Леонтія Федоровича Калері, училище було відкрите. Воно стало одним з 232-х початкових училищ Харківського навчального округу,³³ які були засновані (або реформовані) протягом 1805-1830 років згідно зі «Статутом навчальних закладів, що підлягають університетам» (1804 р.).³⁴ За цим Статутом, строк проходження курсу мав складати один рік; предметами вивчення

встановлювались російське читання та письмо, арифметика і закон Божий. На відміну від цього, в маріупольському училищі, згідно з постановою місцевої грецької громади від 3 травня 1817 року,³⁵ викладались новогрецьке читання, письмо,³⁶ історія, а з 1827 р. - і географія;³⁷ вивчення російської мови почалося з 15 вересня 1821 р. У зв'язку з тим, що грецькі діти вивчали в училищі дві мови - рідну і російську - термін навчання складав два роки.

Новогрецька мова викладалась протягом перших 55-ти років (до середини 70-х років) існування грецького училища. Вчителями її у різні часи були греки-вихідці з закордону: М.А.Мазаракі (1821-1829 рр.), П.Й.Яжиджі (1828-1837 рр.), А.А.Паріссі (1837-1847 рр. та 1872 1874(?) рр.), С.П.Йорданов (близько 1842 - 1862 рр.), М.І.Маріо (1850-1855 рр.) та ін. Виплата щорічного жалування, утримання квартир вчителів і училищних приміщень здійснювались за рахунок коштів громади.

Навчання дітей всіх станів було безкоштовним, за винятком кількох років на початку 30-х років, коли міська громада була змушена тимчасово ввести плату за навчання в грецькому училищі, що дорівнювала 2,5 крб. на рік для учнів з заможних родин (діти бідних батьків навчалися безкоштовно). Першими учнями училища стали 30 хлопчиків. У наступні роки до кінця ХІХ ст. училище приймало до своїх стін в середньому близько 80 учнів щорічно.

Якщо кількість учнів маріупольського грецького парафіяльного училища у різні роки коливалась - як у бік збільшення, так і навпаки,

то їхній національний склад спочатку залишався незмінним (практично, моноетнічним), а з 60-х років змінювався згідно із загальною тенденцією: від початку розселення в регіоні представників інших націй частка грецького елемента серед учнів парафіяльного училища поступово знижувалася. За даними А.Ф.Петрашевського, першого дослідника історії училища, в 1875 р. кількість учнів грецької національності складала 47% від загальної їх кількості. На початку ХХ ст. серед 153 учнів училища греки становили зовсім незначну частку.³⁸

Табл.1 Кількість учнів, що навчалася в мариупольському грецькому парафіяльному училищі протягом 20-70-х років ХІХ ст.³⁹

роки існування	кількість учнів	роки існування	кількість учнів
1820	30	1830	65
1821	49	1838	57
1822	95	1843	56
1823	81	1844	62
1824	76	1850	53
1825	75	1860	93
1826	87	1861	86
1827	85	1862	98*
1828	91	1863	96
1833	87	1864	74
1834	109	1874	112
1835	91	1875	96

В перші роки діяльності грецьке парафіяльне училище було однокласним, а згодом перетворене в

* «Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год» наводить інші дані - 129 учнів.

двокласне з чотирирічним курсом навчання. В 1834 р. воно було реформоване, згідно зі Статутом 1828 р.:⁴⁰ окрім грецької і російської, в ньому стали викладатись математика, географія, креслення, старослов'янська мова, закон Божий та співи. В другій половині 70-х років, у зв'язку з відсутністю в місті кваліфікованих вчителів, викладання грецької мови поступово припинилось, почалась інтеграція мариупольського грецького училища в офіційну систему освіти Росії.

В 1874 р. міська дума, за ініціативою інспектора народних училищ, зробила спробу змінити тип парафіяльного училища, реформувавши його в двокласне міське, яке, відповідно до Положення 1872 р., мало б підпорядковуватись Міністерству освіти і частково фінансуватися державою.⁴¹ Проте таке реформування стало можливим лише з 1 вересня 1898 р. Одночасно зі зміною типу училища відбулось і його розширення: був відкритий третій, а згодом і четвертий, класи, з викладанням, крім обов'язкових предметів, сучасних іноземних мов, гімнастики й бухгалтерії за власною програмою.⁴²

Протягом свого існування перше грецьке парафіяльне училище зазнало багато скрутних часів. В перші десятиліття мали місце постійні кадрові труднощі внаслідок нерегулярності грошових надходжень на утримання училища; неодноразово йому загрожувало закриття через нестачу в штаті викладачів. Так, за відсутністю священика із спеціальною освітою, який володів би російською і грецькою мовами, в перші 20 років після відкриття в училищі не було вчителя закону

Божого; в період з 1863 по 1867 р. залишалася вільною вакансія вчителя грецької мови.

Причиною такого стану речей було негативне ставлення грецької громади, на утриманні якої знаходилося училище, до неухильно здійснюваної керівництвом навчального округу та дирекцією училищ лінії, що спрямовувалася на поступову русифікацію цього навчального закладу. Вивчення російської мови в грецькому училищі почалося з 1821 р., коли паралельно з грецьким класом було відкрито російський. Вже у 1829 р. створили друге відділення цього класу. Наступного року директор Таганрозької училищної дирекції, дбаючи про «посилення занять російською мовою» наказав відкрити в училищі другий російський клас. Однак, греки неохоче віддавали своїх дітей в російські класи: через 3 роки в одному грецькомовному класі навчалось майже стільки ж учнів (45% від загальної кількості), скільки в двох російських разом. У 1834 році, за наказом директора Таганрозької училищної дирекції Бабічева, грецькі класи були об'єднані з російськими: викладання в них відбувалось по черзі двома мовами. Після введення в училищі ланкастерської системи навчання наступний керівник Таганрозької дирекції, Флоренцов, звернув увагу на недостатній рівень знань учнів маріупольського парафіяльного училища з російської мови і запропонував до обов'язкового виконання програму викладання російської мови в II-ому класі училища.⁴³ Таким чином, навчальним керівництвом послідовно вживались заходи, спрямовані на активізацію процесу оволодіння грецькими дітьми російською мовою. Водночас, для молодого

покоління все менше залишалося можливостей вивчати рідну мову.

Процес оволодіння греками Маріупольської громади російською мовою взагалі був необхідним і мав об'єктивний характер: двомовність повинна була стати для греків тією ланкою, яка з'єднала б нащадків кримських переселенців з новою батьківщиною, допомогла б їм якнайскоріше інтегруватися в російську торгово-економічну систему, багатонаціональне суспільство, і це добре усвідомлювалось членами грецької громади. Проте конкретний хід цього процесу набув певних русифікаторських рис: оволодіння греками інокультурною спадщиною відбувалось за рахунок штучного відсунення на другий план їхніх власних етнокультурних цінностей, насамперед, шляхом витіснення грецької мови з найбільш доступного у той час навчального закладу, перетворення його з осередку національної освіти, якого так потребувала грецька громада, у засіб русифікації.

В 50-тих роках XIX ст. в Маріупольському окрузі було започатковано жіночу освіту для навчання дівчаток із забезпечених грецьких родин в місті відкрилися приватні школи, утримувані Грековою, Недзельською, Кунаховою, Беногло та ін., пансіони Померанцевої та О.Медведської. Ці навчальні заклади надавали початкові знання і мали на меті підготовку учениць до вступу в середні навчальні заклади. Заснована дочкою вчителя грецького парафіяльного училища Кунаховою у 1853 р. приватна початкова школа для дівчаток мала великий авторитет в місті: у різні роки число її учениць коливалось від 12 до 40.⁴⁴

Окрім вище названих закладів, в першій половині XIX ст. на Маріупольщині діяла незначна кількість приватних навчальних закладів парафіяльних училищ та шкіл грамоти,⁴⁵ які існували при церквах або в будінках приватних осіб і утримувались на кошти, що складались з платні за навчання. В селах Маріупольського повіту на початок 60-х років XIX ст. було 22 невеликі школи, утримувані коштом громад-парафій; в них, за офіційними даними, працювало 22 вчителів і навчалось 649 учнів,⁴⁶ тобто близько 16% всіх грецьких дітей округу.

Викладачами в цих школах були представники духовенства й греки з-за кордону, вони навчали дітей грецькому і російському читанню та письму, а також молитвам. Втім, нерідко рівень викладання в приватних школах був не нижчим за рівень, що забезпечувало грецьке двокласне парафіяльне училище - серед вчителів та утримувачів приватних шкіл були люди досить освічені, навіть викладачі офіційних шкіл. Так, в будинку бердянського купця А.Є.Палеолога, що проживав в Маріуполі, навчання близько 10 дітей, переважно купецького стану, протягом 1851-1852 років, проводив грек-іноземець Марк Маріо. Після того, як Інспекція казенних училищ Одеського навчального округу заборонила його діяльність, М.Маріо у 60-тих роках служив на посаді вчителя грецької мови в парафіяльному училищі, і згодом відкрив власну приватну школу, яка існувала в місті протягом багатьох років.⁴⁷ Але кількість приватних початкових навчальних закладів була недостатньою для подолання неграмотності більшості грецького

населення Маріупольщини, що налічувало на кінець 50-х років близько 40 тис.

4. Урядова політика русифікації в галузі освіти і її вплив на розвиток навчальних закладів маріупольських греків у 70-90-ті роки ХІХ ст.

60-ті роки ХІХ ст. стали переломними в історії грецької громади Приазов'я. Розвиток капіталізму на Півдні України прискорив ліквідацію грецької автономії (а разом з нею і привілеїв). Цей процес став складовою частиною соціально-економічних реформ 60-70-х років у Північному Приазов'ї.

У 1859 р. уряд ліквідував автономію грецького округу, підпорядкувавши місто і грецькі села Катеринославському цивільному управлінню. Указ Олександра ІІ «Об учреждении в городе Мариуполе общества, отдельного от греческого» (30 березня 1859 р.)⁴⁸ офіційно дозволив селитись на землях Маріупольського округу особам негрецької національності. У 1869 р. було ліквідовано грецький суд і відкрито для Маріупольського округу земство та мирові установи в місті. Законами 1866 р. греків було зрівняно в правах з іншими поселенцями. У 1874 р. скасували останній привілей приазовських греків звільнення рекрутської повинності: з цього часу на греків, як і на решту громадян імперії поширювався військовий обов'язок.⁴⁹

Поступово поруч з грецькими та німецькими колоністськими поселеннями виникли села українські, російські, білоруські, єврейські. На

кінець 60-х років греки становили 50% всього населення округу, в середині 80-х років - 34%, а на початку 90-х років XIX ст. 24%.⁵⁰ Необхідність спілкування з багатонаціональним оточенням спричинила виникнення потреби у вивченні російської мови, засвоєнні нових елементів поступово утворюваної місцевої поліетнічної культури.

В нових соціально-економічних умовах розпочався наступний етап розвитку початкової школи греків Приазов'я. За реформою «Положення про початкові народні училища» (1864 р.)⁵¹ встановлювалась нова система початкової школи. За новим «Положенням», керівництво початковою школою відтепер здійснювалось повітовою училищною радою, в яку, крім чиновників Міністерства народної освіти, духовенства, входили представники органів місцевого самоврядування земства й міської думи. Голова повітової училищної ради був виборним. З цього часу всі рішення стосовно організації або закриття народних училищ, затвердження навчальних програм, призначення на посади вчителів та інш. приймались виключно училищною радою. Мовою викладання в початковій школі, за «Положенням» 1864 р., по всій території багатонаціональної імперії встановлювалась російська, а обсяг вивчення обов'язкових предметів (читання, письмо, перші чотири дії арифметики та церковний спів) обмежувався рівнем елементарної грамотності. Проте, незважаючи на серйозні вади, «Положення» 1864 р. оголошувало право всіх верств населення на освіту і право громадськості на участь у створенні й керівництві народною школою. Відмовившись від фінансової участі в справі

розвитку початкової освіти, уряд віддав початкову школу цілковито громадській ініціативі.

Уже в перші роки після введення реформи грецькі сільські громади власним коштом, спираючись на підтримку земства, відкривають народні училища. За свідченням видатного російського педагога і громадського діяча М.О.Корфа, який до 1884 р. був членом маріупольської училищної ради, «грецькі поселенці з самого 1867 р.,* коли народжувалась справа народної школи в Олександрівському повіті й Маріупольському окрузі, що входив до його складу, тепло відгукнулись на заклик відкрити школи, влаштували в багатьох селах прекрасні училищні приміщення і тривалий час на свій кошт відносно щедро винагороджували вчителів».⁵² Училища в грецьких селах були одними з перших земських початкових закладів в Маріупольському окрузі, який став, за висловом М.О.Корфа, «колискою земської народної школи в Росії».⁵³ Так, якщо до 1867 р. в грецьких громадах відкривались 1-2 парафіяльні школи на рік, то після реформи кількість початкових закладів різко збільшилась: в 1867 р. влаштовано 6 училищ, в 1868 р. - 14, в 1869 - 6, в 1870 - 7.⁵⁴ У 1870 р. в 25 грецьких селах було вже 21 початкове училище, і їхня кількість, як і число дітей, що отримували можливість здобувати в них освіту, невпинно зростала.

В перші роки існування земських училищ в багатьох навчальних закладах, за рішеннями

---

* В Катеринославській губернії земства були впроваджені в 1866 р.

громад, викладалась, крім російської, й грецька мова. Грецькі класи існували, головним чином, в селах з елліномовним населенням: Чермалику, Сартані, Урзуфі, Малому Янісолі, Карані, Гнатівці.⁵⁵ Кількість дітей, що бажали навчатись рідною мовою, вдвічі перевищувала кількість учнів в російських класах тих самих училищ.

Табл.2 *Динаміка розвитку земських сільських та міських початкових училищ, в яких навчалися учні грецької національності.*⁵⁶

навчальний рік	кількість шкіл	кількість учнів
1870/71	21	1143
1875/76	22	1592
1880/81	26	2925
1885/86	29	3519
1890/91	29	3738
1895/96	30	4039
1900/01	30	4997
1905/06	48	7283

Утримувались ці училища спочатку лише на асигнування селищних громад, згодом земства почали більш активно фінансувати початкові навчальні заклади повіту. Так, в 1868/69 навчальному році грецькі громади цілком утримували свої перші училища й витратили на ремонт і опалення приміщень, шкільне обладнання, платню вчителям тощо 4207 крб., в 1871 р. 6855 крб. (крім того, від земства надійшло 4000 крб.), в 1872 р. 9205 крб. (від земства 4400 крб.).⁵⁷ В 1876 р. маріупольське земство прийняло рішення

про утримання початкових училищ на свої кошти, залишаючи на сільських громадах лише відповідальність за своєчасний ремонт, опалення приміщень та утримання сторожі.⁵⁸ На початку 80-х років на училища в грецьких селах земство асигнувало понад 15 тис. крб. на рік. З прийняттям у 1910 р. урядового «Плану введення загальної освіти» всі витрати на утримання народних училищ цілком взяли на себе повітове земство і Міністерство народної освіти.⁵⁹

Грецькі громади м. Маріуполя і повіту, прагнучи дати своїм дітям якісну освіту та добропорядне виховання, за посередництва попечителів училищ, що їх обирали з найшанованіших членів громад, дбали про будівництво і своєчасне відкриття навчальних закладів, належні умови навчання своїх дітей, контролювали хід і результати навчально-виховного процесу. У документах повітового земства неодноразово зустрічаються імена громадських діячів-попечителів початкових училищ, завдяки яким шкільна справа в грецьких громадах набула розвитку й за короткий час досягла помітних успіхів: М. Бики (Чермалицьке училище), Х. Дмитрієва (Гнатівське), Ф. Лефтерова (Константинопольське), Л. Трандафілова (Велико-Янісольське), В. Челпанова (четверте міське) та ін. Так, якщо на початку розвитку земської початкової освіти, в 70-х роках, більшість шкільних учителів в Маріупольському повіті не мали відповідної кваліфікації та дозволу Міністерства народної освіти на викладання і, як свідчить звіт земської управи, «були навербовані громадами без відома Училищної ради із усунутих від служби сільських й волосних

писарів, церковнослужителів і т.п., або вихованців нижчих навчальних закладів, що не закінчили курсу»,⁶⁰ то вже через десять років завдяки діяльності попечителів, які дбали про залучення на посади вчителів досвічених осіб, що володіли рідною для дітей грецькою мовою,⁶¹ в усіх земських училищах працювали фахівці відповідної кваліфікації, майже 40% з них мали рівень освіти, вищий від початкової школи. В грецьких училищах викладали вихованці чоловічих і жіночих гімназій, духовних семінарій, вищих жіночих курсів, учительських семінарій та учительських інститутів. Серед них - Ф. Д. Христофоров (Старокерменчицьке училище, закінчив Ростовське реальне училище), П. Ф. Каракурчі (Мангушське, освіту одержав в учительській семінарії), Є. Ф. Константинов (Гнатівське, студент Катеринославської духовної семінарії),⁶² Ф. Грандафілов (Багатирське, закінчив духовне училище), І. Халангот (Константинопольське, пройшов курс учительської семінарії) та ін.⁶³ Маріупольська повітова училищна рада піклувалась про постійне підвищення кваліфікації викладачів початкових училищ з 1874 р. періодично проводились учительські з'їзди, виділялись стипендії для навчання місцевих кадрів на тимчасових педагогічних курсах в Катеринославі, а з 1910 р. такі курси щорічно стали влаштовуватись і в Маріуполі.⁶⁴ В 1915 році в повіті була відкрита і власна учительська семінарія.⁶⁵

Високий рівень підготовки вчителів дозволяв їм з успіхом навчати грецьких дітей не тільки обов'язковим за «Положенням про початкові

училища» російському читанню, письму й арифметиці, але й додатковим дисциплінам природознавству, літературі, історії, батьківщознавству, малюванню тощо. Вчителі широко застосовували передові для свого часу методики: в початкових училищах Маріупольського повіту широко використовувалась наочність, втілювалися ідеї прогресивних педагогів: елліно- і тюркомовні грецькі діти вчили російську мову за підручниками К. Д. Ушинського та М. О. Корфа.

На середину 70-х років XIX ст. викладання грецької мови в народних училищах Маріупольського повіту поступово припинилось. Це сталося з багатьох причин, насамперед, внаслідок проваджуваної з боку уряду і місцевої училищної ради русифікаторської політики. Через відсутність будь-якої підтримки земських органів влади, а також за браком необхідних методик і підручників грецької мови, і відсутності достатньої кількості кваліфікованих вчителів.

Грецька громада добре усвідомлювала велике значення, яке мала освіта в її подальшому процвітанні, розвитку і зміцненні промислово-господарчої і культурної сфер життя. Прагнучи найбільш повно задовольнити зростаючу потребу в навчанні, окремі сільські сходи не шкодували матеріальних витрат, приймаючи рішення про відкриття у себе по декілька земських початкових училищ. Так, на початок XX ст. в селах Бешеві, Гнатівка, Константинополь, Ласпа, Улакля, Урзуф тощо було по 2 початкових училища, а в таких великих селах, як Нова Каракуба, Великий Янісоль, Камарь, навіть по 3. Взагалі в земських

училищах освіти одержувало 75% всіх греків-учнів початкової школи.

Крім земських, деякі грецькі сільські громади (в с.Мангуш, с.Малий Янісоль, с.Багатир, с.Сарта-на, ін.) відкривали так звані зразкові школи Міністерства народної освіти. Утримувались вони частково державним коштом, частково - за рахунок сільських громад. Перша міністерська школа була заснована в Чермалику в 1874 р., через 40 років в грецьких селах налічувалось 10 закладів цього типу, в них навчалось 2211 грецьких хлопчиків та дівчаток, тобто 16% всіх школярів громади. На відміну від земських училищ, які були як однокласними, так і двокласними, міністерські школи в грецьких селах були лише двокласними. Курс навчання в них тривав 6 років: учні закінчували 2 класи по 3 відділення в кожному, на 1 рік більше, ніж курс у зразкових школах для російськомовних учнів, що було пов'язане з необхідністю навчати грецьких дітей, починаючи від елементарних основ російського мовлення. Порівняно із земськими однокласними училищами, в зразкових школах Міністерства освіти більш поглиблено вивчались предмети математичного і природничого циклів, російська історія, мова та література.

На середину 70-х років XIX ст. в Маріупольському повіті Катеринославської губернії, кількість населення якого становила понад 115,5 тис.,⁶⁶ діяла густа мережа початкових шкіл: земських, церковно-парафіяльних, приватних й 2-класних училищ відомства Міністерства народної освіти. Лише земські школи, а їх було в повіті 46,

щорічно випускали понад півтори сотні дітей із завершеною початковою освітою. Майже половина випускників початкових шкіл були діти греків нащадків вихідців з Криму, які складали на той час близько 40% населення повіту. Багато випускників бажали одержати середню освіту, але далеко не кожна родина могла дозволити собі фінансувати навчання дитини в Ростовській, Бердянській, Харківській або Катеринославській гімназіях. Визріла нагальна необхідність у відкритті середніх навчальних закладів в Маріуполі.

Виконання цієї необхідної справи взяв на себе виходець із грецького селища Чердакли, видатний громадський діяч, педагог, публіцист, однодумець і товариш Т.Г.Шевченка, Феоктист Авраамович Хартахай. В липні 1874 р. Ф.А.Хартахай звернувся до міської Маріупольської думи з письмовою заявою,⁶⁷ в якій, доводячи необхідність і користь для громадян міста і навколишніх сіл середньої освіти, висловив прохання сприяти відкриттю приватного училища II-го розряду з курсом прогімназії, яке згодом мало б перетворитися на повний середній освітній заклад. В заяві передбачалися грошові видатки з коштів міської думи на щорічне утримання прогімназії та виділення містом приміщення. Заслухавши документ, Маріупольська міська дума на зборах 15 липня 1874 р. ухвалила прийняти пропозицію Ф.А.Хартахая, а також виділити необхідну для заснування й утримання майбутньої прогімназії суму, відрахувавши її з прибутків від міської землі.

1-го серпня 1874 р. проект був підписаний обома сторонами. За цією угодою, Ф.А.Хартахай

зобов'язувався одержати дозвіл від керівництва Одеського навчального округу на заснування приватного чоловічого училища з курсом прогімназії й відкрити його не пізніше 15-го серпня 1875 р. у складі підготовчого й першого класів, щорічно збільшуючи їх кількість до восьми, тобто до обсягу повної гімназії. Директор, будучи відповідальним за навчальний й виховний процес в прогімназії перед містом й керівництвом навчального округу, мав на власний кошт, за допомогою субсидій від міста, утримувати заклад. Видатки міста на утримання прогімназії, крім надання приміщення, склалися з 2 тис. крб. на початкове облаштування (одноразово) та 5 тис. крб. щорічно на утримання.

На початку 1875/76 навчального року в будинку мариупольського громадянина Кіюци Ф.А. Хартахай відкрив приватні чоловіче і жіноче «училища II розряду з курсом прогімназій»⁶⁸ в складі підготовчого й першого класів, чим заклав основи середньої освіти в Маріуполі.

Уже через півроку «Височайшим повелінням» від 27 січня 1876 р. було дано дозвіл на відкриття в місті повних гімназій «на точних засадах уставу і штату гімназій Міністерства народної освіти, з видачею... на їхнє утримання, крім 12 тис. крб. та приміщення, що жертвує місцева міська громада, ще по дванадцять тисяч триста шістьдесят карбованців (12 тис. 360 крб.) на рік з Державної скарбниці...»⁶⁹ Асигноване Міністерством освіти щорічне утримання (12 тис. 360 крб.) було розподілене засновниками гімназій між навчальними закладами: на чоловічу гімназію

відпускалось 11 тис. 360 крб., решта - 1 тис. крб. - надходила на рахунок жіночої. Крім вказаних сум, кошти обох гімназій мали складатись з субсидій повітового земства, плати за навчання, що вносились учнями, й приватних благодійних пожертв.

У вересні 1876 р. чоловічу і жіночу маріупольські гімназії було відкрито: першу у складі одного підготовчого й чотирьох основних класів; другу підготовчого й трьох класів. Першими їх учнями стали діти, що навчались в колишньому уже приватному училищі II-го розряду. За задумом засновника і першого директора гімназій Ф.А.Хартахая, головним завданням нових навчальних закладів мала стати подальша мовна і культурна адаптація приазовських греків на теренах знайденої близько сто років тому багатонаціональної батьківщини, а також надання можливості через освіту прилучитись до місцевої духовної й матеріальної культури, що мало благотворно відбитися не лише на долі греків, але й на розвитку Південних земель тодішньої імперії в цілому. Відкриття середніх навчальних закладів в багатонаціональному повіті стало визначною подією в культурно-освітньому житті Маріупольщини і мало далекосяжні позитивні наслідки.

Навчальні програми маріупольських гімназій, типові для державних навчальних закладів цього типу, були затвердженні з урахуванням рекомендацій Міністерства народної освіти від 1871 р. і передбачали вивчення учнями давньогрецької мови (в чоловічій гімназії), латини (в чоловічій, а з 1895 р. і в жіночій гімназії), старослов'янської,

французької й німецької мов, російської мови й літератури, Закону Божого, алгебри, геометрії, фізики, космографії (астрономії), історії, географії, природознавства, креслення, малювання, каліграфії; крім цього, в жіночій гімназії викладався курс педагогіки, гігієни й ручної праці.

До викладацького складу обох Маріупольських гімназій входили висококваліфіковані педагоги, що отримали наукову підготовку в найкращих університетах Європи: Варшавському, Дерптському, Київському, Лейпцігському, Московському, Новоросійському, Петербурзькому, Харківському; семеро з них мали ступені кандидатів, багато продовжували наукову роботу. Так, директор чоловічої гімназії Г.І.Нейкирх (1880-1883 рр.) зробив переклад і видав з коментарями твір Корнелія Тацита «Германія» під назвою «Про стан і звичаї германських народів»; інспектор гімназії О.Солонікіо (1879-1881 рр.) захистив в Новоросійському університеті дисертацію на звання кандидата «Комедія Аристофана «Хмари»; директора гімназії Г.І.Тимошевського (1891-1907 рр.) як активного дослідника і організатора вивчення історії Приазов'я було обрано членом Московського Археологічного товариства й дійсним членом Катеринославської вченої комісії з вивчення краю; викладач грецької мови і латини В.Г.Єфремов, член Історичного товариства при Московському університеті, був одним з перших дослідників грецького діалекту Маріупольського повіту. Серед співробітників гімназій в різні роки були викладачі-греки: Ф.Хартахай, М.Арнаутов, М.Аріхбаєва,

А.Бахчи--ванжи, Д.Геніца, Є.Калогномос, А.Мелекова, В.Мелекова, О.Мінакова, А.Перунов, Л.Попова, П.Размеров, Ф.Сагірова, А.Солонікіо, Д.Текежи, П.Трифільєва, С.Топча, А.Халфа, К.Хартахай, О.Чентукова, К.Чентукова та ін.

Особливістю навчально-виховного процесу в обох гімназіях був завжди високий інтерес викладачів і учнів до вивчення, збереження й зміцнення спадкоємного зв'язку сучасної загальнолюдської культури з витоками національної грецької культури. З 1891 р. гімназіями систематично проводились щорічні краєзнавчі екскурсії. В 1893 р. при чоловічій гімназії був відкритий «історико-церковно-археологічний музей», фонди якого були створені й постійно поповнювались зусиллями учнів й викладачів гімназій. Найбільш цікавими експонатами цього музею були колекції античних монет і статуеток керченського походження, різьблений дерев'яний хрест і срібна кадильниця грецької роботи, вивезені з Криму; рукописне євангеліє XVIII ст., виконане урумською мовою; візантійська ікона-складні із зображеннями святих Харлампія, Ігнатія й Пантелеймона, що належала колись митрополиту Ігнатію і була передана в дар гімназії його нащадком С.І.Гозадіною у 1898 р.⁷⁰ Численними експонатами музею стали предмети побуту греків Маріупольщини, зразки грецького народного одягу, обрядових хлібів, орнаментів тощо.

Гімназії Маріуполя заслужено користувалися високим авторитетом, число учнів з кожним роком постійно збільшувалось. В рік відкриття, 1876, до чоловічої гімназії було прийнято 158 учнів, до

жіночої 129; у 1885 р. число учнів гімназій відповідно було 201 й 162 чол.; у 1895 р. 210 й 268 чол.; на початок ХХ ст. 493 й 647 чол. Кількість учнів-греків складала у різні роки від 64% до 27% загального числа гімназистів, з чіткою тенденцією до зменшення, що відбивало існуючі зміни у національному складі міста і повіту.

Платня за навчання в гімназіях була досить високою - 30-50 крб. на рік в чоловічій гімназії та 35-100 крб. в жіночій, тому широко практикувалась приватна благодійність. Представниками грецького купецтва Маріуполя встановлювались спеціальні стипендії для навчання дітей з малозабезпечених родин. Велику роль в поширенні середньої освіти серед нижчих прошарків грецького населення відіграла діяльність заснованого за ініціативою Ф.А.Хартахая у 1881 р. в чоловічій гімназії, (з 1909 р. і в жіночій) «Товариства для допомоги бідним вихованцям Маріупольської гімназії». Багато років його активними діячами були представники таких відомих в Маріуполі своєю доброчинністю грецьких родин, як сім'я Агалі, Адабашевих, Гампер, Гоф, Тозадінових, Псалті, Трегубових, Хараджаєвих, Чебаненків, Чентукових та ін.⁷¹ Внески Товариства дозволяли щорічно звільняти від платні за навчання більше 30 учнів в обох гімназіях.

На початку ХХ ст. з розвитком економіки і промисловості міста, збільшився попит на місцеві кваліфіковані кадри. Значно зросли культурно-освітні запити населення Маріупольщини дві існуючі в місті гімназії уже не в змозі були задовольнити потребу в середній освіті, насамперед

в професійній. З перших років нашого століття кількість середніх навчальних закладів, стрімко збільшилась: у 1901 р. відкрилося маріупольське механіко-технічне училище (надавало спеціальну освіту, наближену до середньої), у 1905 р. приватна гімназія для дівчаток В.Є.Остославської, у 1906 р. приватне училище В.І.Ґіацинтова, яке через 6 років було перетворене в маріупольське реальне училище; у 1912 було засновано приватне училище з курсом прогімназії Н.Дарій, а 3 роки по тому за рішенням Маріупольської міської думи в місті відкрилася учительська семінарія.

Як серед викладачів, так і серед 2812 учнів⁷² цих навчальних закладів були греки нащадки вихідців з Криму, але освіта була для них, як і для решти багатонаціонального населення повіту, лише російськомовною.

За загальнодержавними програмами відбувався навчальний процес і в перших середніх освітніх закладах Маріупольського повіту у відкритих громадським коштом протягом 1917-1918 рр. Старокерменчицькій⁷³ та Константинопольській⁷⁴ приватних гімназіях.

Багато греків-випускників маріупольських середніх навчальних закладів отримали можливість продовжити свою освіту у Варшавському, Київському, Московському, Новоросійському, Петербурзькому й Харківському університетах; політехнічних інститутах Києва, Варшави й Петербургу; Московському комерційному інституті, Петербурзьких Вищих жіночих Бестужевських курсах. Світове визнання отримали наукові доробки вихованців Маріупольської чоловічої гімназії

професора філософії та психології Г.І.Челпанова, мистецтвознавця Д.В.Айналова, селекціонера М.І.Хаджинова. Не менш важливою була самовіддана праця тієї частини грецької молоді, яка по закінченні гімназій поверталась в рідні села Маріупольського повіту шкільними вчителями з метою продовження справи просвіти свого народу.

Поряд із земськими і державними навчальними закладами в м.Маріуполі і грецьких селах існували училища церковного підпорядкування. З 1825 р. спочатку в селищі Сартана, а з 1831 р. в Маріуполі для навчання дітей грецького духовенства діяли чолдвічі парафіяльне та повітове училища духовного відомства.⁷⁵ Курс навчання в парафіяльному училищі складався з 2 класів і передбачав проходження програми за 2 роки. Предметами вивчення були: грецьке і російське читання і письмо, початкові правила російської граматики, перші чотири дії арифметики, церковний нотний спів, скорочений катехізис. Повітове училище приймало до своїх стін випускників парафіяльного, які виявили успіхи в навчанні. Протягом 4-х років, відведених на проходження курсу в 2-х відділеннях повітового училища (по 2 класи в кожному), учні мали вивчати елементарну граматику грецької мови та латини, російську і церковнослов'янську мови, математику, церковний спів, початки історії та географії, спеціальні предмети.

Грецька мова була одним з головних предметів вивчення, для її викладання, як і для виконання обов'язків наглядачів училищ, в перші десять років

їх існування залучалися фахівці з етнічних греків: К.Мурафа, Г.Чернявський, М.А.Мазаракі.⁷⁶

Про значні успіхи в навчанні, що досягли учні духовних училищ, свідчить прихильний відгук митрополита Гавриїла (Розанова), який в 1830 р. був у Сартані з оглядом епархії.⁷⁷

1831 р. повітове духовне училище здійснило свій перший випуск: учні, що успішно завершили курс наук, отримали можливість продовжити навчання і вступили до першого відділення Катеринославської духовної семінарії. Маріупольське духовне повітове училище існувало з невеликою перервою* протягом понад 90 років.

*Табл. 3 Кількість учнів, що навчалася в маріупольських духовних (парафіяльному та повітовому)** училищах протягом ХІХ ст.*⁷⁸

роки існування	кількість учнів
1825	
1844	83
1862	47
1892	166

За час діяльності училище виховало багато талановитої грецької молоді. Серед них відомий

* У період з 1855 по 1857 р. училище було переведене в с.Карань; і навіть тимчасово припинило свою діяльність у зв'язку з воєнною кампанією 1855-1856 рр., під час якої воно втратило своє приміщення Петрашевский А.Ф. Очерк учебных заведений г. Мариуполя / Мариуполь и его окрестности. - Мариуполь, 1892. - С.207.

** Ці два пов'язані між собою заклади формально розрізнялись до 1856 р., на що вказують офіційні відомості про училища тієї пори. З кінця 1856 р. навчальні заклади об'єдналися в один, який став називатися повітовим духовним училищем.

історик-дослідник, активний діяч просвіти, член Одеського товариства історії та старожитностей протоієрей С.А.Серафимов (1817-1884).⁷⁹

Наприкінці XIX ст. лише чверть учнів (24%) повітового духовного училища були грецької національності.⁸⁰

З 1880 р. початкові навчальні заклади духовного відомства так звані церковно-парафіяльні школи та школи грамоти стали користуватись всебічною підтримкою російського уряду: у 80-ті роки XIX ст. вони набули значного поширення в імперії. Їхніми засновниками ставали духовні особи, благодійні організації, або просто парафіяни, тобто члени сільських та міських релігійних громад. Школи цього типу безпосередньо підпорядковувались повітовому відділенню єпархіальної училищної ради. Їхні навчальні програми передбачали вивчення російського читання й письма, арифметики та церковного співу і мало чим відрізнялись від програми однокласного земського училища.

З самого початку, коли в 1884 р. були «височайше» затверджені Правила церковно-парафіяльних шкіл⁸¹ єпархіальним керівництвом Маріупольського повіту були призначені 12 дільничних наглядачів з кола місцевих священиків, які мали «спонукати причти до відкриття церковно-парафіяльних шкіл й переконувати громади взяти участь в їх утриманні».⁸² Крім того, в обов'язки наглядачів входило об'їжджати з оглядами відкриті школи й пильнувати рівень матеріального становища і навчально-виховного процесу. Першу

церковно-парафіяльну школу грецької громади Маріупольщини було засновано в Новій Гнатівці в 1886 році, а першу школу грамоти через чотири роки в Новому Янісолі.

Джерелами утримання церковних шкіл були нерегулярні асигнування із єпархіальних і громадських коштів та різні форми пожертв з боку благодійних організацій і приватних осіб. Так, наприклад, в 1899 році кошти на утримання в грецьких селах початкових шкіл духовного відомства надійшли: від церков 42%, від попечителів - 19%, від сільських громад - 19%, від єпархіальної училищної ради - 16%, від духовенства

3% і від приватних благодійників 1%.⁸³ Крім грошових асигнувань, сільські громади мусли забезпечувати школи приміщеннями, надавати вчителям квартири.

Табл. 4 Динаміка розвитку церковних шкіл грецької громади Маріупольщини в перше десятиліття існування.⁸⁴

рік	кількість шкіл	кількість учнів
1894	6	
1896	10	216
1897	19	
1899	20	915
1900	21	1046

Але відсутність встановленого джерела фінансування церковних шкіл зумовила зниження їхньої популярності серед грецьких сільських громад, що, в свою чергу, негативно позначилось на подальшому розвитку справи. З початку ХХ ст. кількість шкіл духовного відомства в грецьких

селах різко скоротилась: в 1906 р. їх налічувалось лише 15. Громади визнавали за краще мати у себе більше земських училищ, відкриваючи їх натомість церковних шкіл, як це, наприклад, зробили громади сіл Багатир, Нова Каракуба, Келерово та ін.

Та разом з тим існували факти, які свідчать, що саме з церковною школою як альтернативною щодо державно-русифікаторської освіти певні кола грецької громадськості Маріупольщини пов'язували свої надії на збереження національної духовної культури та самобутності. У 1908 році до Маріупольської міської думи звернулось місцеве Грецьке благодійне товариство з проханням матеріально підтримати розпочату ним справу влаштування грецької національної початкової школи.

Цей важливий громадський почин зародився в ситуації, коли, на відміну від жителів грецьких сіл, яким їхні обряди, звичаї, пісенна творчість як важливі елементи етнічної самоідентифікації допомогли зберегти безцінні духовно-культурні і мовні традиції, більшість греків-мешканців міста⁸⁵ «виховані на російській літературі», рідною мовою вважали російську. Незважаючи на це, благодійне Товариство почало збір коштів на створення окремого грецького приходу при Катерининській церкві, «де б завжди здійснювалось богослужіння грецькою мовою»,⁸⁶ і заснувало при тій же церкві національну школу.

За задумом Товариства, висловленим в думі його головою І.С.Гофом, такі заходи мали б задовольнити «національну потребу» греків слухати церковну службу і навчати дітей еллінською мовою.

Для здійснення своїх намірів Товариство просило думу виділити йому понад 100 га орної землі, прибутки від якої пішли б на утримання грецького причту та церковно-парафіяльної школи.

Засідання думи відхилило це прохання, але погодилось асигнувати деякі кошти на підтримку корисної справи, розпочатої Грецьким благодійним товариством. Успішнішим було звернення мариупсльської громади й представників Товариства до Катеринославського єпархіального керівництва та правлячого Синоду. Восени 1910 р. церковно-парафіяльну школу на національних засадах було відкрито офіційно.⁸⁷ Ця подія знаменувала перехід до нового етапу в історії розвитку початкової освіти греків Маріупольщини етапу поступового відродження національних культурно-просвітницьких традицій на теренах освіти, мистецтва та літератури, розквіт якого припадає вже на повоєнний період існування грецької громади.

ВИСНОВКИ

Сформувавшись в Криму в період середньовіччя, етнос мариупольських греків є одним з небагатьох народів, що здавна мешкає на території сучасної України. Його доля стала невідривною від долі нашої країни, її багатонаціонального населення. В культурі мариупольських греків знайшли відбиток історія візантійської Таврики і Кримського ханства, процеси освоєння та бурхливого розвитку Новоросії, боротьба за національне відродження і розбудова української державності.

Переселені понад два століття тому з Кримського ханства греки не були етнічно однорідними: за мовною ознакою вони поділялись на дві субетнічні групи греків-румеїв та греків-урумів, що було результатом потужного процесу міжетнічної інтеграції в Криму протягом XV-XVII ст. Греки принесли з собою у Північне Приазов'я збережені протягом століть проживання в іноетнічному середовищі специфічні духовні і культурно-освітні традиції.

Зародження освітянської справи маріупольських греків відбулося на початку XIX ст. у надзвичайно сприятливих соціально-економічних умовах, які склалися в автономному грецькому окрузі завдяки особливим правам і привілеям в конфесійному та громадському управлінні, в сфері господарської діяльності й оподаткуванні. До відкриття перших грецьких навчальних закладів в Північному Приазов'ї спонукало, взагалі, поширення ідеї національного визволення і культурного відродження, характерної для всього елліністичного світу, та, зокрема, діяльність таких видатних грецьких просвітителів, як митрополит Н. Феотокі, І. Каподістрія, та місцевих національних патріотів-благодійників (Л. Ф. Калері та ін.). Завдяки сприянню останніх в першій половині XIX ст. на Маріупольщині було засноване парафіяльне училище та приватні школи, в яких грецькі діти отримали можливість навчатись грецькому та російському читанню і письму.

Розуміння широкими верствами громадськості приазовської громади того, що наука і освіта є однією з найважливіших рушійних сил прогресу, та

необхідності інтеграції до поступово утворюваної місцевої поліетнічної культури спричинило виникнення у 60-70-х роках XIX ст. в грецьких поселеннях розгалуженої мережі початкових (земських, приватних; зразкових міністерства народної освіти, церковного відомства) та середніх (класичного і реального типу, професійних) навчальних закладів. В усіх існуючих навчальних закладах, крім духовного училища і чоловічої гімназії, викладання грецької мови на середину 70-х років поступово припинилось, освіта остаточно стала російськомовною.

Оволодіння греками Маріупольської громади російською мовою взагалі було необхідним і мало об'єктивний характер: двомовність повинна була допомогти їм якнайскоріше інтегруватися в російську торгово-економічну систему, багатонаціональне суспільство. Однак цей процес майже одразу прийняв русифікаторський напрямок: засвоєння греками інокультурної спадщини відбувалося за рахунок нехтування їхніми власними культурними цінностями, насамперед, мовою. Внаслідок проведення царським урядом русифікаторської політики шляхом поширення російськомовної освіти, з одного боку, та через відсутність необхідних методик та підручників грецької мови і кваліфікованих вчителів, з іншого, було ліквідовано національне шкільництво, що призвело до прискорення асиміляційних процесів в культурі грецької громади Маріупольщини, насамперед в сфері мови, та до втрати греками наприкінці XIX ст., як урумами, так і румеями, писемної традиції.

На початку ХХ ст. перед найкращими і найсвідомішими членами общини гостро постало завдання збереження і відродження безцінних етнокультурних і мовних традицій найбільш численної в Україні грецької громади. Це свідчило про те, що в умовах розгортання надзвичайно складних політичних, соціальних і етнокультурних процесів, характерних для Російської імперії кінця XVIII - XIX ст., греки приазовської громади зуміли попри все зберегти свою етнічну самосвідомість та історичну пам'ять - надійні підґрунтя національно-культурного відродження, бурхливі піднесення і падіння якого стали магістральним шляхом етнічного розвитку греків України в ХХ столітті.

- ¹ Давня історія України. - К., 1994. - Кн.1. - с.196.
- ² Там само.
- ³ Крым многонациональный: вопросы и ответы. Вып.1. Симферополь, 1988. - с.11.
- ⁴ Кулаковский Ю.А. К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. - 1898. - Февраль. - С.173-174.
- ⁵ Айбабин А.И., Герцен А.Г., Храпунов И.Н. Основные проблемы этнической истории Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. 3. Симферополь, 1993. - С.216-217.
- ⁶ Див. докладніше: Григорович В.И. Записка антиквара о поездке его на Калку и Кальмнус, в Корсунскую землю и на южные побережья Дняпра и Днестра. Одесса, 1874; Спиридонов Д.С. Историчний інтерес вивчення говірок маріюпільських греків / Східний світ. 1930. №17(3); Чернишова Т.М. Етимологічні спостереження в галузі урзуф-ялтінської говірки приазовського діалекту новогрецької мови Науковий щорічник Київського державного університету за 1957 рік. К., 1958; Чернишова Т.М. Тюркські елементи в соціальній сфері лексики грецьких говірок Донеччини // Мовознавство. - 1975. - № 4.
- ⁷ Араджинни М.А. К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. 3. - Симферополь, 1993. - С.184-193.
- ⁸ Маркевич А.И. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества // Таврический церковно-общественный вестник. 1910. - № 10-11. - с. 529-531.
- ⁹ Хартахай Ф. Христианство в Крыму. - Одесса, 1874. - С.51.
- ¹⁰ Якобсон А.Л. Средневековый Крым. М.-Л., 1964. - С.148.
- ³ Соколов И.И. Марипольские греки // Труды института славяноведения АН СССР. Л., 1932. -Т.1. - С.306.
- ¹¹ Там само. - С.311.
- ¹² Барабанов О.Н. Товарооборот Черноморской торговли в XVIII в. // Материалы по археологии, истории и

- етнографіи Таврии. - Вып. 3. - Симферополь, 1993. - С.279-284.
- ¹³ Скальковский А.А. Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края в 1840-х годах. Одесса, 1847. С. 1-34; Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. - Одесса, 1848. - С. 3.
- ¹⁴ Хартахай Ф.А. Вказ. праця - С.54.
- ¹⁵ Соколов И.И. Вказ. праця - С.306-312.
- ¹⁶ Чернухін Є., Галенко О. Імена і прізвиська за матеріалами поминальних православних парафій греків Криму першої половини XVIII ст. // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. - К., 1997. - Вип.1. - с.33.
- ¹⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі вжито скорочення ПСЗ РИ). - №11879, 11880. Т.ХVI. СПб., 1832. - С. 312-316.
- ¹⁸ Краткие сведения о Екатеринославской епархии вообще и епископах ее. - Екатеринослав, 1875. - с.9-13
- ¹⁹ Державний архів Донецької області (далі вжито скорочення - ДАДО). - Ф. Мк/ф. - №№ 1374-1377 (1817-1820 рр.). (далі вжито скорочення - ДАДО)
- ²⁰ Соколов І.І. З історії колонізації Маріупольщини // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. - Ф. X. - спр.14773. - арк. 4-87.
- ²¹ Гавриил (Розанов В.Ф.) Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафайской епархий // Записки Одесского общества истории и древностей (далі вжито скорочення - ЗООИД). - 1844. - т.1. - с.203.
- ²² ПСЗ РИ. - №12060, №12121. - СПб., 1830. - Т.ХVI. - С.549-699.
- ²³ Латышев В. К., начальной истории города Мариуполя. Одесса, 1917. - С.7-8.
- ²⁴ Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі вжито скорочення ЦДА України в м.Києві): Ф.1576. - оп.1. - спр.3. - арк. 14.
- ²⁵ ЦДА України в м.Києві. - Ф.1576. - оп.1. - спр.3. - арк. 114.

- 26 Див. переклад цього листа: Латышев В. К начальной истории г. Мариуполя. - Одесса, 1910. - С.21-23.
- 27 Мочульський В. Просвещение на Юге России в царствование императрицы Екатерины II. - Одесса, 1897. - С.10-12.
- 28 ЗООИД. - Т. 6. - С.591.
- 29 Robert Walpole. Travels in various countries of the East. London, 1820.
- 30 Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. Одесса, 1848. С.7; Михневич И. Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1844 г. - Одесса, 1843. - С.322; Скальковский А.А. Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края в 1840-х годах. Одесса, 1847. - С.34
- 31 Джорджевич В. Грчка и српска просвета. - Белград, 1896. - С.85-91.
- 32 Арш Г.Л. Этеристское движение в России. М., 1970. - С.144.
- 33 За даними, що приведені в «Очерках истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII первая половина XIX века» - М., 1973. - С.397.
- 34 Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.- Спб., 1875-1876 гг. - Т.1 (1802-1825).- № 2150 (1804). - С.331-368.
- 35 Петрашевский А.Ф. Очерк учебных заведений г. Мариуполя / Мариуполь и его окрестности. Мариуполь, 1892. С. 184.
- 36 Михневич И. Вказ. праця. - С.323.
- 37 Петрашевский А.Ф. Вказ. праця. - С.183.
- 38 Доклад Мариупольской уездной земской управы земскому собранию 47-ой очередной сессии 1915 г. о разработке сети высших начальных училищ в Мариупольском уезде. Мариуполь, 1915. Приложение 3.
- 39 Таблицю складено за даними, поданими А.Ф.Петрашевським (Див.: Петрашевский А.Ф. Вказ. праця. С.190) та «Памятної книжки Екатеринославской губернии на 1864 год» - Екатеринослав, 1864.

- 40 Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. - СПб, 1876. Т.2. Ч.1 (1825-1839). - С.200-257
- 41 ДАДО. - Ф.113. - оп.1.- спр.6. - арк. 1-11.
- 42 Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Народное образование. - Екатеринослав, 1905. - С.83-98.
- 43 Петрашевский А.Ф. Вказ. праця. - С. 178-184.
- 44 Там само. - С.201.
- 45 Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря, Екатеринослав, 1901, с.44.
- 46 Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. - Екатеринослав, 1864.
- 47 Петрашевский А.Ф. Вказ. праця. - С.200-201.
- 48 ПСЗ РИ, №34308. - Спб., 1861, т.XXXIV, отд.1, с.246-247.
- 49 Тимошевский Г.И. Духовное и гражданское самоуправление / Мариуполь и его окрестности. - Мариуполь, 1892. - С.113.
- 50 Лаврів П.І. Історія Південно-східної України. - Львів, 1992, с.91.
- 51 Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. - СПб., 1876. - Т.III. - С.1345-1395.
- 52 Сборник постановлений Мариупольского земства по народному образованию с 1878 по 1894 г. В 2-х ч. - Мариуполь, 1894. - ч.II, С.112.
- 53 Отчет члена Мариупольского уездного училищного совета барона Николая Александровича Корфа за 1882-1883 учебный год. - Мариуполь, 1888. - С.5.
- 54 Санитарное описание школ Мариупольского уезда. Екатеринослав, 1904. - С. 9.
- 55 Протоколы Мариупольского уездного земского собрания третьей очередной сессии с 13 по 21 сентября 1871 года с приложениями. - Екатеринослав, 1872. - С.182.
- 56 Таблицю складено за даними звітів Мариупольської повітової земської управи за 1874-1916 рр. та «Сборника докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 г.» Мариуполь, 1877. - С.180-183.
- 57 Борец И. Очерк деятельности земских учреждений Екатеринославской губернии по народному образованию //

- Труды Екатеринославского научного общества по изучению края. - Екатеринослав, 1905. - С.6-23.
- 58 Протоколы Мариупольского уездного земского собрания очередной и чрезвычайной сессий 1879 г. - Мариуполь, 1880. С.25
- 59 Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1911 г. Мариуполь, 1912. - С.158.
- 60 Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1874 год Мариупольскому уездному земскому собранию очередной сессии 1875 года. - Мариуполь, 1875. - С.113.
- 61 Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1881 год очередной сессии земского собрания 1882 года. Мариуполь, 1882. - С.69.
- 62 Отчетность Мариупольской уездной управы о распоряжениях ее по народному образованию за 1876-1877 учебный год. - Екатеринослав, 1877. - С.33-35.
- 63 Отчет члена Мариупольского уездного училищного совета барона Николая Александровича Корфа за 1882-1883 учебный год. Мариуполь, 1888. - Приложение №12.
- 64 Отчет в временных педагогических курсах для учащихся народных школ Мариупольского уезда и города. Мариуполь, 1910. - 35 с.
- 65 Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. 1915. - № 4. - С.512.
- 66 Протоколы Мариупольского уездного земского собрания четвертой очередной сессии 1872 г. Екатеринослав, 1873. С.72-77.
- 67 Мариупольський краєзнавчий музей, № Ф5459-К. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии (с открытия гимназии до конца 1880-1881 учебного года) составил директор Г.Нейкирх.-Мариуполь, 1881. - С.2.
- 68 Державний архів Одеської області (далі вжито скорочення - ДАОО). - Ф. 113. - Оп. 35. - Спр. 16. - арк. 21.
- 69 ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 3. - Спр. 1969. - арк. 6.
- 70 Отчет о состоянии Мариупольской Александровской мужской гимназии за 1898 год. Мариуполь, 1899. - С. 8.
- 71 ДАОО. - Ф. 42. - Оп.35. - Спр. 2725. - арк.58-73.

- 72 кількість підраховано і подано станом на початок 1915/1916 навчального року
- 73 ДАОО. - Ф. 42. - Оп.35. - Спр. 2057. - арк. 1-18.
- 74 ДАОО. - Ф. 42. - Оп.35. - Спр. 1694. - арк. 1-4.
- 75 Серафимов С. Вказ.праця. - С.43.
- 76 Там само.
- 77 Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии, архимандрита Иакова Вечеркова // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав, 1910. - Вып.6. - С.78.
- 78 Таблицю складено за даними, поданими «Памятной книжкой Екатеринославской губернии на 1864 год» Екатеринослав, 1864 та «Обзорами Екатеринославской губернии» за 1891 и 1892 роки.
- 79 Докладніше про його життя та діяльність див.: Г.Попруженко, прот. Некролог о протонерее Серафиме Серафимове. - Одесса, 1884.
- 80 Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. Екатеринослав, 1892. - С. 125.
- 81 ДАОО. - Ф. 42. - Оп.35. - Спр. 805. - арк. 2-59 зв.
- 82 Протоколы Мариупольского уездного земского собрания очередной и чрезвычайной сессий 1884 г. - Мариуполь; 1885. - С.60.
- 83 Отчет Епархиального училищного совета о состоянии школ церковно-приходских и грамоты в Екатеринославской епархии за 1899 гражданский год. Екатеринослав, 1900. С.124.
- 84 Таблицю складено за звітами Катеринославської епархіальної училищної ради за 1896-1900 рр.
- 85 Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской Городской Думы за 1908 г. Мариуполь, 1908. - С.282-289.
- 86 Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской Городской Думы за 1908 г. Мариуполь, 1908. - С.283.
- 87 Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. - Екатеринослав, 1914. - С.205.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1 Національні освітні традиції греків у Криму як фактор збереження етнічної самобутності (сер. I тис. до н.е. - кін. XVIII ст.).....	4
2 Утворення грецької громади в Північному Приазов'ї, соціально-економічні умови її існування в кінці XVIII - першій половині XIX ст.	10
3 Культурно-освітній розвиток Маріупольської грецької громади в кінці XVIII - 50-ті рр. XIX ст.	16
4 Урядова політика русифікації в галузі освіти і її вплив на розвиток цавчальних закладів Маріупольських греків у 70-90-ті роки XIX ст.	28
ВИСНОВКИ.....	48

